

Küla ajaloo uurimisest Taani hindamisraamatust rootsi

(Algus 15. lk)

Sõtke

Sõtküla ringvall-linnus on arheoloogiamälestisena kaitse all. Sõtke *Hetkyl* valdus oli kirjas 1241. aastal Taani hindamisraamatus. Paul Johansen järeldas, et Sõtke sattus ordu valdusse juba 1238. aastal ordu ja Saare-Lääne piiskopi vahelise kokkuleppe tulemusel (P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen, Reval, 1933, lk. 360–361), 1238. aastal andis dominiiklasest piiskop Heinrich I ordule sõjalise abi eest vasallide vastu 50 adramaad Sõtke küla ümbruses, seega ka Märjamaa ümbruses. Läänemaa koguteoses kirjutab Evald Blumfeld täpsemalt, et 1238. aastal kinnitaski Modena Wilhelm sobimuse, millega piiskop Heinrich varus ehitatava toomkiriku ülalpidamiseks Läänemaal 300 adramaad ja andis ¼ ülejäänud maadest pluss 50 adramaad ordule. See tõsiasi võiski olla põhjuseks, miks oli Sõtke kirjas Taani hindamisraamatus.

1425. aastal läänistas ordumeister Müteni *Mütteni* küla Sõtküla oja ääres Goswin Hanele. Ordu rajas komtuurkondadesse ametkonnad, s.o mõisa-alad, mille keskuseks oli ordumõis. Pärnu komtuurkonna alale rajati 14. sajandil Lelle, Tahku ja Tori ordumõisad, 15. sajandil lisaks Lihula, Matsalu, Sõtke *Sõtkül Setküil* (1477) ja Sauga mõisad. Sõtke ordumõis kuulus 1480. aastal Lihula komtuurkonda, hiljem aga Pärnu komtuurkonda. Sõtke *Zetkul* ordumõis põletati 1560. aastal Liivi sõja ajal maha (Renner, 165 r). Rootsi võim võttis ordu mõisavaldused üle rootsi kroonile.

1564. aastal oli 44,5-adramaase Sõtküla *Setkyla* ordumõisa all 24 adratalupoega, üks veski, kümme üksjalga ja kaheksa vabadikku. 1565. aastal oli Sõtke *Sõtküll* mõisa valitseja Hans Worst ja mõis kuulus selal Pärnu lääni. 1566. aastal oli Sõtküla kirjas kui *Setkyle*. 1570. aastal oli kuningas Johann III läänistanud ja Stockholmis allkirjastanud üheksa taluga Sõtke mõisakoha *Hoffstedde* Klaus Mecksile. 1586. aastal oli Sõtke *Sedtküll* loss koos 25 adramaaga Klaus Mecksi (oli ka Rabivere mõisaomanik) valdus koos sinna kuulunud kahe külaga. 1620. ja 1641. aastal oli omanikuna märgitud Klaus Mecks, 1649. aastal selle lesk Sophia Mecks, sünd Buxhoevend († enne 1663).

Reinhold Mecks võttis 1657. aastal üle oma isa Sõtküla *Sõtkul* pärandi *väterliches Gutes*, lunastades mõisa välja 3000 riigitaalri eest rittmeister Berend Johann Uexküllilt käest, mis enne oli olnud 2000 riigitaalri eest panditud *verpfandet* paruni ja obristi Ludwig Taubele (sai 2000 riigitaalrit

oma abikaasa omandist, sest ämm Tiesenhausen oli selle raha endale võtnud ja selle ära kulutanud, siis Uexküll oli Sõtkest välja tõstetud *aus Sõtkul gesetzt*).

1663. aastal oli Sõtke *Sõtküll* omanikuks Reinhold Mecks u nelja adramaaga. Nende poeg (?) Reinhold müüs 1665. aastal mõisa assessor Wilhelm Lindtmannile 5000 riigitaalri eest Harju-Viru õiguse alusel. 1667. aasta oli Sõtke mõisaomanikul Wilhelm Lindtmannil piiritüli Sipa mõisomaniku Hans Ferseniga. 1678. aastal oli Sõtke omanikuks Wilhelm Lindtmann umbes nelja adramaaga. 1688. aastal oli kuueadramaane Sõtke *Sõtküll* mõis veel assessor Wilhelm Lindtmanni valdus. 1694. aastal müüs poeg Otto Wilhelm Lindtmann Sõtke mõisa kapten Klaus Jürgen Freyburgile. 1696. aastal kuulus 13,5-adramaane Sõtke *Sõtküll* mõis kapten Klaus Jürgen Freyburgile.

Paeküla

Esmateateks Kasari jõe äärsel Paeküla külast peetakse Heinrich Liivimaa kroonikas 1226. aastal mainitud *Paehallet*, kindel teade on 1426. aastast Paekülast *Padencul* kui Haimre mõisa ühest külast. Käibel on vale teade - justnagu oleks Paeküla varasem nimi olnud Soosvere (1427. aastal *Sosver*). Soosvere oli omaette iseseisev küla, mille nime võttis endale omanik Odwardus (1287. aastal nimetatud *Odwardus Sorsef-rae*). Soosvere küla koos veskiga kuulus 15. sajandi algul Haimre mõisa maavaldusesse, hiljem Paeküla mõisa alla.

1519.-1521. aasta kirikuvisiitatsiooni protokollis on kirjas Paeküla *Pagenkül* mõisa? ja küla kubjas, kahjuks tollast valdajat ei olnud kirjas. 1559. aastal oli Paeküla *Paynküll* Johannes Plettenbergi valdus *Erbgesessen*. 1599. aastal kuulus Sõtke maavaldus veel Johannes Plettenbergile ja tema õndsale abikaasale Gerdrutha Tiesenhausenile. Vahepeal oli Paeküla läinud tagasi rootsi kroonile, mille 1619. aastal kuningas Gustav II Adolf läänistas Velise omanikule Otto Reinholdi poeg Uexküllile koos Vahastu ja Piumetsaga (1629. aastast pärines selle läänikirja koopia).

Arvatavalt oli Paeküla läinud Päädeva mõisa alla, mis abiellumise teel maanõunik Heinrich Fahrensbacki tütre Elisabethiga (†1656) läks Reinhold Otto poeg Nierothile († enne 1641). Mõisa rajas Heinrich Nieroth 1650. aastate paiku. Tema esimene abikaasa oli Helena Uexküll (†1663). 1667. aastal tappis omaniku Heinrich Nierothi tema mõisas järgmise naise Elisabeth Uexküllilt vend, Kasti mõisa omanik Johann Wolmar

Uexküll (†1669).

1673. aastal protsessis Henrich Nierothi lesk Elisabeth Uexküll Paekülast Sõtke omaniku assessor Wilhelm Lindtmani vastu seoses Huiste veski uude kohta ehitamisega. Lesk Elisabeth Uexküll ja selle mõlemad pojad viimasest abielust loovutasid 1675. aastal Paeküla esimesest abielust pojale ja kasuvennale kapten Otto Reinhold Nierothile. Kolonelleitnant Otto Reinhold Nieroth Heinrichi poeg müüs 1678. aastal oma Paeküla pärimõisa *Erbgut Paynküll* Anton Friedrich, Anton Philippo poeg Salzale. 1696. aastal oli Paeküla *Paincküll* kapten Anton Friedrich Salza (†1710) mõis 9,5 adramaaga. Soosvere *Sostfer* küla 13 taluga oli Paeküla mõisa all omaette külanä (1690ndatel aastatel koostatud kaardil) koos Paeküla *Painküll küla* nelja taluga.

Haimre, Päädeva, Valgu

Haimre Heymer küla kuulus kiriklikult Märjamaa kihelkonda. 1390. aastal on olnud piiriprobleemid Haimre mõisa Sulu küla ja Velise mõisa vahel. Seitsekümmend aastat hiljem on omanik Heinrich Fahrensback Haimre *Heymer* mõisa ja maavaldust *Gudes* nimetanud meie vanaema *unse mödder* Gerdruti pärisvaldusena, kes oli Saaremaa Lääne stifti foogti Wilhelm Kniprode (u.1320-1397) tütar ning oli abiellunud Heinrich Fahrensbackiga (kes oli arvatavalt varakult surnud). Lese teiseks abikaasaks oli Saksamaa aadlik Johan Quadenwiff (Quadt von Buschfeld, kellega oli tal Saksamaal kolm või rohkem last).

Fahrensbachide probleemist

Kui ajalooallikad kõnelevad Fahrensbackidest kui Saksamaa Reinimaa perekonnast selgelt ja konkreetselt, siis kodu-uuri ja Jaanus Kiili on laialdaselt avaldanud oma arvamust, et eestlastest? põlvneva Fahrensbacki perekonna nimel olevat isegi eestikeelne vaste. Alamaksa keelse *Varensbecke* on ta tõlkinud Parasojaks (sidudes nime osavasti Parasmäe külaga). Jaanus Kiili kui Fahrensbachide suguvõsa uurija väitel olevat suguvõsa nimenä aegade jooksul kasutusel olnud mitmeid erinevaid variante: Fahrensbachidena - Varnsbecke, Varenbecke, Varnsbach, Varnspech, Farenbeck, Farenbecke [mis kõik võisid olnud olla tööpoolest kunagi dokumentides kasutusel]. Kuid samasse ritta lisab Jaanus Kiili nimedena Parembekke ja Parenbecke, missugune vasallinimi pärineb Parasmäe külast ning see nimekuju olevat aegade jooksul muutunud Fahrensbachiks *Varenbek*. Parembeked-Fahrensbachid olevat siis eestlastest põlisaadlikud, kes algselt olid Põhja-Eestis Taani kuninga va-

allid ning 14. sajandil paiknesid ümber Läänemaale.

Jaanus Kiili väitel ei saavat usaldusväärset tõestada suguvõsa Reinimaa päritolu, vaatamata baltisaksa ajaloolaste konkreetsete allikate viidetele. Kiili ise toetub 19. sajandi keskel levinud teabele, et ühes 14. sajandi alguse ürikus on Parenbecke asemel Varenbecke kirjutatud ja sellest ajast olevatki kirjas esimene Fahrensback Liivimaal. Ometi on baltisaksa ajaloolased juurelnud Parenbecke-Varenbecke suguvõsade probleemi üle juba 19. sajandi keskpaigas.

Ürikuteraamatu *Brieflade* esimeses köites arvasid publitseerijad esialgu Parenbecke ja Varenbecke üheks perekonnaks, kuid hiljem ilmunud registriköites kirjutasiid, et see on vale arvamus. Autorid võrdlesid pitsereid, mis näitasid kahe erineva suguvõsa (vapi?) kujutust ning seega kaht erinevat saksa suguvõsa. Jaanus Kiili pole konkreetsest allikakariitikat kuulnudki, toetudes veel 21. sajandil vigases ürikus kirjapandule.

Ka *Osilia* nimelisel kodulehel on palju kummalisi andmeid ja ei tea kust võetud või välja mõeldud fakte: *Wilhelm Fahrensbachil oli neli-öde venda, tema oli kõige noorem - viies. Tema vanaonu oli Saksa ordu kõrgmeister, üks onu Saare-Lääne piiskop ja teine onu piiskopkonna Läänema stifti foogt*. Tegelikult pärineb esimese Liivimaal tegutsenud Fahrensbachi eesnimi Wilhelm oma emapoolset vanaisalt, Saaremaa Lääne stifti foogtilt Wilhelm Kniprodel (u. 1325, † u.1397), kelle tüdart on saksa genealoogid nimetanud Saksa kõrgmeisteri Winrich Kniprode († 1383) vennatütred *Nichte*. Saare-Lääne piiskop Caspar Schuwenpflug nimetas 1421. aastal Wilhelmit samanimelise Saare-Lääne piiskopi Winrich Kniprode õeks *Schwesterohn*. Kui nendel andmetel sugulussidemed paika panna, siis Wilhelm Kniprode peaks olema Saksa kõrgmeisteri vend ja Saare-Lääne piiskop peaks nagu olema Wilhelm Kniprode poeg. Pärast vanaisa Wilhelm Kniprode surma sai Saaremaa Lääne stifti järgmiseks foogtiksi tütrepoeg Wilhelm Fahrensback (u 1370 - pärast 1443), kes päris omakorda oma vanaisa valdused, nagu Valgu, Haimre, Varbla jm maa-alad.

Nüüd on teada, et Haimre mõis kuulus 14. sajandi lõpul Wilhelm Kniprodele (kelle abikaasa oli Margarethe Uexküll, viimase isa oli Dietrich Uexküll ja ema oli sündinud Rosen). Ilmselt ei olnud Wilhelm Kniprodel meessoost pärijaid ja Jungingeni armukirja järgi sai maavaldusi pärandada ka naisliini pidi, mistõttu Haimre jäi tema tütrele Gerdruthile, kes oli abiellunud Heinrich Fahrensbackiga ja pärast mehe surma aadlik Johann Quadt von Buschfeldiga Saksamaal.

*Osilia*s on veel allikat märkimata kirjas: *Wilhelm Fahrensbach sündis Saksamal Varresbecki*

rüütlimõisas Nordrhein-Westfalenis Heinrich Varnsbecke ja Stine Kniprode pere viienda lapsena. Tegelikult on teadmata, kus sündis pärast Wilhelm Kniprode surma (†1397) Saaremaa Lääne stifti foogtiksi saanud tütrepoeg Wilhelm Fahrensback. Sellal oli Saare-Lääne piiskopiks (alates 1385. aastast) Winrich Kniprode († 1419). 1420. aastast protsessis uus piiskop Caspar Schuwenpflug (oli pärit Preisimaalt Warmia piiskopkonnast, tema õpinguid Padua ülikoolis finantseeris Saksa ordu. Alates 1410. aastast teenis ta kõrgmeisteri diplomaadina ning ei olnud kohalike oludega piisavalt kursis) eelmise piiskopi ja tema õepoja vastu. Juba 1421. aastal teavitas ta tekkinud olukorda laiemalt oma kirjas, mis on leidnud publitseerimist ürikuteraamatus *Brieflade*. Ajaloolisele tegelikusele ei vasta seal aga paljud kirjutatust (tundub, et piiskopi infoallikaks oli Fahrensbachi üks tolleaegsetest rivaalidest).

Ühe müüdina seal on kirjas, et Wilhelm Fahrensback tuli 14. sajandi lõpul Liivimaale vaese mehena kümme reinimaa kuldnat taskus, sai siin tulusaid ameteid ja kolm lossi *Häuser*. Vastavalt uue piiskopi arvamusele olevat Wilhelm Fahrensback pannud kiriku raha enda taskusse, haaranud endale hulga maavaldusi ja mõisaid. Kui talle oli pandud peale keeld maavaldusi rohkem mitte kokku osta, oli ta ilma eelmise piiskopi ja kapiitli teadmata seda ikkagi teinud. Sealjuures oli eelmine piiskop Kniprode paavsti seatud piiride vastaselt ikkagi mitmeid tahvlivaldusi talle läänistanud, mis olevat olnud Saare-Lääne kiriku maaraamatus kolmel leheküljel kirjas, millest kaks lehte oli välja lõigatud.

Wilhelm oli endale haaranud niipalju valdusi, kus tavaliselt neli rüütliit või kuus sulast oma naiste, laste, vendade, sõpradega peavarju oleksid saanud. Ta oli omastanud ka Karita *Carisel* küla valduse ja vormistas selle, nagu oleks ta selle ostnud ning vahetas siis Uugla mõisa vastu. Seejärel võttis piiskop Caspar Schuwenpflug osa Fahrensbachi valdustest endale, kuid suri juba 1423. aastal.

Järgmine piiskop Christian Kuband (1423–1432) ei tegutsenud Fahrensbachi vastu nii üheselt, vaid püüdis lahendada probleemi diplomaatilisemalt ja läbi tolleaegsete seadusandlike institutsioonide. 1425. aastal nimetati Haimret *Heimar* kui Saaremaa Lääne stifti foogti Wilhelm Fahrensbacki valdust. Haimre mõisa on mainitud 1426. aastal. 1427. aastaks olid Wilhelm Fahrensbachilt ära võetud kümme valdust suuruses üle 250 adramaa, mis tavapärase vasallivaldusega võrreldes võrdus 4-6 vasalli omaga.

Piiskop Kuband põhjendas Fahrensbachilt valduste äravõtmist ebaseadusliku omastamise ja poegade mererööviga. Siiski